REALIYALAR IBRAT LIRIKASI MISOLIDA

Murodova Gulchiroy Muhiddinovna
Buxoro davlat universiteti
mustaqil tadqiqotchisi
https://doi.org/10.5281/zenodo.24021565

Annotatsiya

Mazkur maqolada o‘zbek adabiyoti va ma’rifatparvarlik harakatining yirik namoyandasi Is’hoqxon Ibrat lirikasida uchraydigan realiyalarning lingvistik, lingvomadaniy va badiiy xususiyatlari tadqiq etiladi. Realiya tushunchasining nazariy asoslari, uning milliy-madaniy mazmunni ifodalashdagi o‘rni hamda badiiy matnda bajaradigan vazifalari yoritiladi. Ibrat she’riyatidagi tarixiy davr, ijtimoiy muhit, diniy-ma’rifiy qarashlar va xalq turmush tarzi bilan bog‘liq birliklar tahlil qilinadi. Xususan, shoirning «Tarixi hammom» asari nomi va unda qo‘llangan tarixiy-madaniy tushunchalar asosida realiyalarning mazmuniy xususiyatlari ochib beriladi. Tadqiqotda realiyalarni mavzuiy-semantik guruhlarga ajratish, ularning tarixiy xotira va milliy koloritni shakllantirishdagi ahamiyatini aniqlashga alohida e’tibor qaratiladi.

Kalit so‘zlar: realiya, Is’hoqxon Ibrat, lirika, milliy kolorit, lingvokulturologiya, muqobilsiz leksika, tarixiy leksika, etnografik birlik, diniy realiya, ma’rifat, madaniy meros.

Abstract

This article examines the linguistic, linguocultural and artistic features of realia in the poetry of Ishoqkhan Ibrat, a prominent representative of Uzbek literature and the Jadid enlightenment movement. It discusses the theoretical foundations of the concept of realia, their role in expressing national and cultural meanings, and their functions in literary texts. Particular attention is paid to lexical units associated with the historical period, social environment, religious and educational views, and everyday life reflected in Ibrat’s poetry. The title and historical-cultural concepts of the poet’s work “Tarixi Hammom” are considered as a basis for examining the semantic characteristics of realia. The study also focuses on the thematic and semantic classification of realia and their contribution to preserving historical memory and national identity.

Keywords: realia, Ishoqkhan Ibrat, poetry, national colouring, linguoculturology, culture-specific vocabulary, historical vocabulary, ethnographic units, religious realia, enlightenment, cultural heritage.

Аннотация

В статье исследуются лингвистические, лингвокультурологические и художественные особенности реалий в поэзии Исхакхана Ибрата, выдающегося представителя узбекской литературы и просветительского движения джадидов. Рассматриваются теоретические основы понятия «реалия», его роль в выражении национально-культурного содержания и функции в художественном тексте. Особое внимание уделяется лексическим единицам, связанным с исторической эпохой, общественной средой, религиозно-просветительскими взглядами и повседневной жизнью, отражёнными в поэзии Ибрата. На материале названия произведения «Тарихи хаммам» и связанных с ним историко-культурных понятий раскрываются семантические особенности реалий. Также рассматриваются тематико-семантическая классификация реалий и их значение в сохранении исторической памяти и национального колорита.

Ключевые слова: реалия, Исхакхан Ибрат, лирика, национальный колорит, лингвокультурология, безэквивалентная лексика, историческая лексика, этнографические единицы, религиозная реалия, просвещение, культурное наследие.

KIRISH

Har bir xalqning milliy tafakkuri, tarixiy xotirasi, urf-odatlari, ijtimoiy hayoti va ma'naviy qadriyatlari, eng avvalo, uning tilida o'z ifodasini topadi. Tilning lug'at tarkibida muayyan xalqning turmush tarzi, moddiy va ma'naviy madaniyati, tarixiy taraqqiyoti bilan chambarchas bog'liq bo'lgan o'ziga xos birliklar mavjud. Bunday birliklar tilshunoslikda realiyalar deb yuritiladi. Realiyalar muayyan millat yoki hududga xos predmet, hodisa, tushuncha va ijtimoiy-madaniy munosabatlarni ifodalashi bilan boshqa leksik birliklardan ajralib turadi.

Badiiy adabiyotda realiyalar nafaqat muayyan predmet yoki hodisaning nomini bildiradi, balki asarning tarixiy zamonini, makonini, milliy ruhini va qahramonlar yashayotgan ijtimoiy muhitni ham namoyon etadi. Ayniqsa, mumtoz va ma'rifatparvarlik adabiyoti namunalarini o'rganishda realiyalar muhim manba vazifasini bajaradi. Chunki tarixiy davrga xos tushunchalar, ijtimoiy munosabatlar, diniy qarashlar va kundalik turmush unsurlari badiiy matn orqali avloddan avlodga yetib keladi.

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida yashab ijod qilgan Is'hoqxon Ibrat o'zbek adabiyoti tarixida shoir, ma'rifatparvar, tilshunos, tarixnavis va jamoat arbobi sifatida alohida o'rin egallaydi. Uning ijodida davrning ijtimoiy-siyosiy muammolari, ilm-ma'rifatga munosabat, inson kamoloti, axloqiy qarashlar va jamiyat taraqqiyoti masalalari muhim o'rin tutadi.

Ibrat ijodini realiyalar nuqtayi nazaridan o'rganish shoir she'riyatining faqat badiiy-estetik xususiyatlarini emas, balki unda mujassamlashgan tarixiy, etnografik va lingvomadaniy qatlamlarni ham ochib berish imkonini beradi. Shu jihatdan «Realiyalar Ibrat lirikasi misolida» mavzusi o'zbek tilshunosligi, adabiyotshunosligi va lingvokulturologiyasi kesishgan nuqtada dolzarb ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqotning maqsadi – Is'hoqxon Ibrat lirikasida ifodalangan realiyalarning lingvistik va lingvomadaniy xususiyatlarini aniqlash, ularni mavzuiy-semantik jihatdan tasniflash hamda badiiy matndagi vazifalarini yoritish.

Tadqiqot vazifalari:

Realiya tushunchasining nazariy asoslarini o'rganish.

Realiyalarning milliy-madaniy mazmunni ifodalashdagi xususiyatlarini aniqlash.

Ibrat lirikasining tarixiy va ijtimoiy-madaniy asoslarini tavsiflash.

Shoir she'riyatida uchraydigan realiya birliklarini mavzuiy guruhlarga ajratish.

Realiyalarning badiiy-estetik va ma'rifiy vazifalarini aniqlash.

Ibrat ijodidagi realiyalarning tarixiy xotira va milliy koloritni shakllantirishdagi ahamiyatini asoslash.

Tadqiqot metodlari. Ishda tavsifiy, kontekstual, semantik, tarixiy-qiyosiy va lingvomadaniy tahlil metodlaridan foydalaniladi.

Tadqiqot obyekti – Is'hoqxon Ibratning she'riy merosi.

Tadqiqot predmeti – Ibrat lirikasidagi milliy-madaniy, tarixiy, ijtimoiy va diniy mazmunni ifodalovchi realiya birliklari.

1. Realiya tushunchasining nazariy asoslari

Realiya atamasi lotincha realia so'zidan olingan bo'lib, narsa va predmetlarga oid tushunchalarni anglatadi. Tilshunoslik va tarjimashunoslikda esa muayyan xalq yoki hududning moddiy va ma'naviy

hayotiga xos bo‘lgan, boshqa tillarda aynan mos keluvchi muqobili mavjud bo‘lmasligi yoki to‘liq mos tushmasligi mumkin bo‘lgan leksik birliklarni ifodalash uchun qo‘llanadi.

Realiyalar xalqning tarixiy taraqqiyoti, geografik joylashuvi, ijtimoiy munosabatlari, diniy e’tiqodi, urf-odatlari va madaniy qadriyatlari bilan uzviy bog‘liq. Shu sababli ularni oddiy lug‘aviy birlik sifatida emas, balki muayyan madaniyat haqidagi axborotni o‘zida saqlovchi til birliklari sifatida baholash lozim.

S. Vlaxov va S. Florin realiyalarni tarjima nazariyasi doirasida chuqur o‘rgangan olimlar hisoblanadi. Ularning qarashlarida realiyalar muayyan milliy va tarixiy muhitga xos bo‘lgan predmet hamda tushunchalarni ifodalovchi birliklar sifatida izohlanadi. Bunday birliklarni boshqa tilga o‘girishda ularning faqat lug‘aviy ma’nosini emas, balki milliy-madaniy mazmunini ham saqlash muhimdir.

Realiyalarni quyidagi xususiyatlariga ko‘ra boshqa leksik birliklardan farqlash mumkin:

muayyan xalq yoki hududga xosligi;

tarixiy va madaniy mazmunni ifodalashi;

milliy turmush tarzi bilan aloqadorligi;

ayrim hollarda boshqa tillarda to‘liq muqobilga ega emasligi;

matnda milliy kolorit va tarixiy muhitni shakllantirishi.

Realiya va tarixiy so‘z tushunchalarini ham farqlash zarur. Har qanday tarixiy so‘z realiya hisoblanmaydi. Masalan, qadimda qo‘llangan, ammo muayyan millatning o‘ziga xos moddiy yoki ma’naviy madaniyatini ifodalamaydigan birlik tarixiy leksika tarkibiga kirishi mumkin. Realiya esa, eng avvalo, milliy-madaniy xususiyatga ega bo‘lishi bilan ajralib turadi.

Shuningdek, realiyalarni arxaizmlar, istorizmlar va atoqli otlar bilan aynanlashtirish mumkin emas. Biroq ushbu qatlamlar o‘rtasida muayyan aloqadorlik mavjud. Masalan, tarixiy davrga oid ayrim ijtimoiy lavozim yoki marosim nomlari bir vaqtning o‘zida tarixiy leksika va realiyaviy xususiyatga ega bo‘lishi mumkin.

2. Ibrat lirikasining tarixiy-madaniy asoslari

Is’hoqxon to‘ra Ibrat o‘zbek ma’rifatparvarlik adabiyotining muhim namoyandalaridan biridir. Uning ijodi XIX asr oxiri va XX asr boshlaridagi Turkiston ijtimoiy-madaniy hayotini o‘rganishda muhim manba hisoblanadi.

Shoirning dunyoqarashi shakllanishida Sharq mumtoz adabiyoti, diniy-ilmiy bilimlar, xorijiy tillar, sayohatlar va zamonaviy ma’rifatparvarlik g‘oyalari muhim o‘rin tutgan. Ibrat ijodida insonni ilmga chorlash, jaholatni qoralash, taraqqiyotga intilish va jamiyat hayotidagi muammolarni anglash kabi masalalar ko‘zga tashlanadi.

Ibrat she’riyatining realiyaviy qatlamini o‘rganishda shoir yashagan davrning ijtimoiy-madaniy sharoitini hisobga olish zarur. Chunki she’riy matnda qo‘llangan har bir tarixiy yoki madaniy birlik o‘z davrining ma’lum bir voqeligi bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin.

Ibratning «Tarixi hammom» nomli forscha g‘azali bu jihatdan alohida e’tiborga loyiq. Mazkur asar 1905-yilda «Turkiston viloyatining gazeti»da e’lon qilingan. G‘azal shoir tomonidan qurdirilgan hammom ta’rifiga bag‘ishlangan bo‘lib, u tarixiy voqelik, shaxs faoliyati va ijtimoiy hayotning o‘zaro bog‘liqligini namoyon etadi.

«Tarixi hammom» asarining o‘ziyoq realiyaviy tahlil uchun muhim material beradi. Undagi hammom birligi oddiy bino nomi bo‘lish bilan cheklanmaydi. U Sharq shaharlarining ijtimoiy va maishiy hayotida muhim o‘rin egallagan, gigiyena, muloqot va jamoaviy turmush bilan bog‘liq madaniy obyektni anglatadi.

Demak, mazkur asarda hammom tushunchasi tarixiy-madaniy realiya sifatida tahlil qilinishi mumkin. Bu birlik orqali muayyan davrning shaharsozlik madaniyati, jamoat xizmatlari va kundalik turmush tarzi haqida tasavvur hosil qilish mumkin.

3. Ibrat lirikasida realiyalarning mavzuiy-semantik tasnifi

Ibrat lirikasidagi realiyalarni tadqiq etishda ularni mazmuniy xususiyatlariga ko‘ra guruhlash maqsadga muvofiq. Bunday tasnif shoir she’riyatida aks etgan tarixiy-madaniy muhitni yaxlit anglash imkonini beradi.

3.1. Maishiy va etnografik realiyalar

Maishiy realiyalar xalqning kundalik hayoti, yashash tarzi, uy-ro‘zg‘or buyumlari, oziq-ovqat mahsulotlari, kiyim-kechaklari va turmush faoliyati bilan bog‘liq tushunchalarni ifodalaydi.

Ibratning «Tarixi hammom» asarida uchraydigan hammom tushunchasi ushbu guruhga aloqador muhim tarixiy-madaniy birlik hisoblanadi. Hammom Sharq xalqlari turmushida nafaqat yuvinish joyi, balki ijtimoiy muloqot va jamoaviy hayotning muhim maskanlaridan biri bo‘lgan.

Bu birlikning realiyaviy xususiyati uning tarixiy davr va muayyan madaniy muhit bilan bog‘liqligida namoyon bo‘ladi.

3.2. Ijtimoiy-siyosiy realiyalar

Ijtimoiy-siyosiy realiyalar jamiyatning boshqaruv tizimi, ijtimoiy tabaqalanish, mansab va lavozimlar, huquqiy munosabatlar hamda jamoat hayotiga tegishli tushunchalarni ifodalaydi.

Ibrat ijodida ijtimoiy hayot va jamiyat taraqqiyoti bilan bog‘liq masalalarning yoritilishi shoirning davr voqeligiga munosabatini ko‘rsatadi.

«Tarixi hammom» g‘azalining e’lon qilinishi va uning shoir faoliyati bilan aloqadorligi ham muayyan ijtimoiy-madaniy muhitni aks ettiradi. Asar bilan bog‘liq manbada Is’hoqxo‘ja nomi va qozi lavozimiga ishora qiluvchi quyidagi misra keltiriladi:

Sayyidi Is’hoqxo‘ja dono,
Qozi shari millati bayzo.

Ushbu baytning o‘zbekcha mazmuni manbada Is’hoqxo‘janing donoligi va shariat qozisi ekanini ta’kidlovchi mazmunda izohlangan. Bu o‘rinda qozi birligi tarixiy-ijtimoiy mazmunga ega. U muayyan davrda shariat qoidalari asosida sud-huquq vazifalarini bajargan shaxsni anglatadi.

Qozi tushunchasining realiyaviy xususiyati uning tarixiy boshqaruv va huquqiy tizim bilan bog‘liqligida ko‘rinadi. Hozirgi zamon sudyasi bilan ayrim vazifalari jihatidan o‘xshash bo‘lsa-da, tarixiy-huquqiy mazmuni to‘liq bir xil emas.

3.3. Diniy-ma’rifiy realiyalar

Ibrat she’riyatida diniy-ma’rifiy qarashlar muhim o‘rin tutadi. Shoirning ma’naviy dunyoqarashini anglashda diniy tushunchalar va islomiy madaniyat bilan bog‘liq birliklarni o‘rganish zarur.

«Tarixi hammom»dan keltirilgan yuqoridagi misrada shariat birligi ham uchraydi. Shariat islom dinining diniy-axloqiy va huquqiy qoidalari majmuasini anglatadi. Bu birlik musulmon Sharqi ijtimoiy hayotida muhim o‘rin egallagan tushunchalardan biri bo‘lib, diniy-madaniy realiya sifatida tahlil qilinishi mumkin.

Shuningdek, baytdagi sayyid so‘zi diniy va ijtimoiy-madaniy mazmunga ega. U islomiy an’anada Payg‘ambar avlodlariga mansublikni bildiruvchi unvon sifatida qo‘llangan.

Mazkur birliklar shoir yashagan davrning diniy-ijtimoiy munosabatlarini yoritishga xizmat qiladi.

3.4. Shaxs nomlari va tarixiy-madaniy birliklar

Badiiy matnda atoqli otlar ham muayyan tarixiy yoki madaniy axborotni tashishi mumkin. Biroq barcha atoqli otlarni avtomatik ravishda realiya deb baholash ilmiy jihatdan to‘g‘ri emas.

Ibratning «Tarixi hammom» asaridan keltirilgan misradagi Is'hoqxo'ja nomi muayyan tarixiy shaxs bilan bog'liq. Ushbu nomni shaxsni identifikatsiyalovchi atoqli ot sifatida tahlil qilish, uning atrofidagi «sayyid» va «qozi» birliklarini esa tarixiy-ijtimoiy mazmunni ifodalovchi realiyalar sifatida ajratish maqsadga muvofiq.

Bunday farqlash realiya tushunchasining ilmiy chegaralarini aniq belgilashga yordam beradi.

3.5. Joy va makon bilan bog'liq realiyalar

Joy nomlari, geografik birliklar va tarixiy makon tushunchalari badiiy asarda voqea-hodisalarning qayerda yuz berayotganini ko'rsatish bilan birga, milliy va hududiy o'ziga xoslikni ham ifodalashi mumkin.

Ibrat ijodini bu yo'nalishda o'rganishda Namangan, To'raqo'rg'on, Turkiston kabi tarixiy-geografik nomlarning matndagi kontekstual vazifasini aniqlash muhimdir. Biroq ular she'r matnida bevosita uchragan taqdirdagina she'riy realiyalar tahliliga kiritilishi lozim. Shoir tarjimayi holida qayd etilgan joy nomlarini uning lirik matnidagi realiyalar bilan aralashtirish mumkin emas.

4. «Tarixi hammom» asarida realiyalarning lingvomadaniy xususiyatlari

Ibratning «Tarixi hammom» g'azali shoir ijodidagi tarixiy-madaniy mazmunni o'rganish uchun muhim material hisoblanadi. Asarning 1905-yilda matbuotda e'lon qilingani va shoir qurdirgan hammomga bag'ishlangani uning muayyan tarixiy voqelik bilan bevosita bog'liqligini ko'rsatadi.

Asar nomidagi hammom so'zi bir necha semantik qatlamga ega:

Birinchidan, u muayyan moddiy obyekt – yuvinish va poklanish uchun mo'ljallangan binoni anglatadi.

Ikkinchidan, Sharq shaharlarida hammom ijtimoiy hayotning muhim qismi bo'lgan. U aholining kundalik ehtiyojlariga xizmat qilgan.

Uchinchidan, hammom qurilishi jamiyatdagi bunyodkorlik, obodonlashtirish va jamoat ehtiyojlariga e'tibor bilan bog'liq madaniy hodisa sifatida talqin qilinishi mumkin.

Shu jihatdan hammom so'zining mazmuni faqat predmet nomi bilan chegaralanmaydi. U tarixiy davrning turmush tarzi va ijtimoiy munosabatlarini ifodalovchi lingvomadaniy birlik vazifasini bajaradi.

Asardan keltirilgan:

Sayyidi Is'hoqxo'ja dono,

Qozi shari millati bayzo

misralari esa diniy va ijtimoiy realiyalarning bir matn doirasida birlashishini ko'rsatadi. Bu misrada shaxsning ijtimoiy mavqei va diniy-huquqiy maqomi bilan bog'liq tushunchalar ifodalangan.

Mazkur bayt asosida quyidagi birliklarni ajratish mumkin:

Leksik birlik	Mazmuni	Realiyaviy xususiyati
Hammom	Jamoat yuvinish maskani	Maishiy-madaniy
Sayyid	Payg`ambar avlodlariga mansublik unvoni	Diniy-ijtimoiy
Qozi	Shariat asosida hukm chiqaruvchi shaxs	Tarixiy-ijtimoiy
Shariat	Islomiy diniy-huquqiy qoidalar	Diniy-madaniy
Is`hoqxo'ja	Shaxs nomi	Tarixiy-antroponim

Jadvaldagi birliklarning barchasi bir xil leksik tabiatga ega emas. Masalan, Is'hoqxo'ja atoqli ot bo'lsa, hammom moddiy madaniyatga, qozi ijtimoiy-huquqiy hayotga, shariat esa diniy-ma'naviy sohaga tegishlidir. Ularni yagona realiyaviy qatlam doirasida o'rganish mumkin, biroq tasniflashda har birining alohida xususiyatini saqlash talab etiladi.

«Tarixi hammom» asarining ahamiyati shundaki, unda moddiy madaniyat obyekti bilan tarixiy shaxs va ijtimoiy maqom tushunchalari o‘zaro bog‘langan. Natijada she’riy matn nafaqat estetik zavq uyg‘otuvchi vosita, balki davrning madaniy hayoti haqida ma’lumot beruvchi tarixiy manba sifatida ham namoyon bo‘ladi.

5. Ibrat lirikasida realiyalarning badiiy-estetik vazifalari

Badiiy matnda realiyalar bir necha muhim vazifani bajaradi.

Birinchidan, tarixiy muhitni tiklash vazifasi. Realiyalar orqali o‘quvchi muayyan davrning ijtimoiy va madaniy hayoti haqida tasavvurga ega bo‘ladi. Ibratning «Tarixi hammom» asaridagi hammom, qozi va shariat birliklari ana shunday tarixiy muhitni anglashga xizmat qiladi.

Ikkinchidan, milliy koloritni ifodalash vazifasi. Milliy kolorit xalqning o‘ziga xos turmush tarzi, urf-odatlari, diniy qarashlari va ma’naviy qadriyatlarida namoyon bo‘ladi. Realiyalar esa ushbu xususiyatlarni ixcham va mazmunli shaklda ifodalash imkonini beradi.

Uchinchidan, tarixiy xotirani saqlash vazifasi. Ayrim realiyalar bugungi kunda faol qo‘llanishdan chiqqan bo‘lishi mumkin. Biroq ular badiiy matnlarda saqlanib qolishi orqali tarixiy xotiraning davomiyligini ta’minlaydi.

To‘rtinchidan, ijtimoiy munosabatlarni ochib berish vazifasi. Qozi, sayyid kabi birliklar tarixiy jamiyatdagi ijtimoiy mavqe va diniy maqomlar haqida ma’lumot beradi.

Beshinchidan, badiiy obrazlilikni kuchaytirish vazifasi. Realiyalar matnning tarixiy va madaniy qatlamini boyitib, o‘quvchining tasavvurida muayyan davr manzarasini shakllantiradi.

Ibrat ijodidagi realiyalarni o‘rganish shoirning ma’rifatparvarlik qarashlarini ham chuqurroq anglash imkonini beradi. Chunki realiyalar faqat o‘tmish hayotining nomlarini saqlab qolmaydi, balki shoirning o‘z davriga munosabati, ijtimoiy voqelikni idrok etishi va badiiy tafakkurini ham namoyon etadi.

6. Realiyalarni tarjima qilish va izohlash masalalari

Ibrat she’riy merosining muhim xususiyatlaridan biri unda turli til va madaniyat qatlamlarining mavjudligidir. Shoirning ayrim asarlari fors tilida yaratilgani, ayrimlari esa eski o‘zbek tilining leksik va uslubiy xususiyatlarini saqlagani matnni o‘rganishda alohida yondashuvni talab etadi.

Realiyalarni boshqa tilga tarjima qilishda ularning tarixiy-madaniy mazmunini saqlash asosiy vazifalardan biridir. Masalan, qozi so‘zini ingliz tiliga oddiygina judge tarzida tarjima qilish uning ayrim funksional jihatlarini ifodalasa-da, tarixiy shariat sudyasi sifatidagi o‘ziga xosligini to‘liq yetkazmasligi mumkin. Shu sababli tarjimada izohli muqobildan foydalanish maqsadga muvofiq.

Xuddi shuningdek, hammom so‘zini bathhouse tarzida tarjima qilish mumkin, biroq Sharq shaharlaridagi tarixiy hammomning ijtimoiy va madaniy vazifalarini to‘liq ochib berish uchun qo‘shimcha izoh talab etiladi.

Sayyid va shariat birliklarini tarjima qilishda ham ularning diniy-madaniy mazmunini hisobga olish lozim. Aks holda, so‘zning tashqi lug‘aviy ma’nosi saqlangan holda uning milliy va tarixiy mazmuni yo‘qolishi mumkin.

Demak, Ibrat lirikasidagi realiyalarni tarjima va izohlashda quyidagi usullardan foydalanish mumkin:

Transliteratsiya – birlikning asl shaklini saqlash.

Izohli tarjima – birlikning mazmunini tushuntirish.

Kontekstual tarjima – so‘z ma’nosini matndagi vazifasiga qarab ifodalash.

Funksional muqobil – boshqa tilda vazifadosh birlikdan foydalanish.

Tarixiy-etimologik sharhlash – birlikning kelib chiqishi va tarixiy mazmunini yoritish.

Ushbu usullar realiyalarning nafaqat lug‘aviy ma’nosini, balki ularning ortida turgan madaniy axborotni ham saqlashga yordam beradi.

7. Tahlil natijalari va ilmiy muhokama

Ibrat lirikasidagi realiyalarni o‘rganish natijasida ularning bir necha muhim xususiyatlari aniqlanadi.

Birinchidan, shoir ijodidagi realiyaviy birliklar muayyan tarixiy davrning ijtimoiy va madaniy muhitini aks ettiradi. Ayniqsa, «Tarixi hammom» asaridagi hammom tushunchasi moddiy madaniyat va jamoat turmushiga oid tarixiy axborotni mujassamlashtiradi.

Ikkinchidan, realiyalar bir matn doirasida turli semantik guruhlarga mansub bo‘lishi mumkin. Masalan, tahlil qilingan baytda sayyid va shariat diniy-madaniy, qozi ijtimoiy-huquqiy mazmunni ifodalaydi.

Uchinchidan, realiyalarni aniqlashda ularning faqat lug‘aviy ma’nosiga emas, balki matndagi kontekstual vazifasiga ham e’tibor qaratish lozim. Biror so‘zning tarixiy yoki diniy mazmunga egaligi uning har qanday qo‘llanishda realiya bo‘lishini anglatmaydi.

To‘rtinchidan, Ibrat ijodidagi realiyalarni o‘rganish tarixiy leksika, lingvokulturologiya va adabiyotshunoslikning o‘zaro aloqadorligini namoyon etadi.

Beshinchidan, realiyalarni o‘rganish shoir she’riyatining badiiy-estetik qirralarini ochish bilan birga, uning tarixiy manba sifatidagi ahamiyatini ham kuchaytiradi.

Shu bilan birga, mazkur tahlil dastlabki lingvomadaniy kuzatish xususiyatiga ega. Realiyalar soni, ularning takrorlanish darajasi va she’riy merosdagi umumiy ulushini aniqlash uchun Ibratning to‘liq she’riy matnlarini korpus asosida o‘rganish talab etiladi. Shu sababli alohida bayt asosida butun she’riy merosga doir statistik xulosa chiqarish ilmiy jihatdan to‘g‘ri bo‘lmaydi.

8. Ibratning tarixiy-marsiya va ijtimoiy-siyosiy she’rlarida realiyalar

Ibrat lirikasidagi realiyaviy birliklarni chuqurroq o‘rganishda shoirning tarixiy voqealarga bag‘ishlangan she’rlari ham muhim ahamiyatga ega. Xususan, uning 1903-yilda Andijon zilzilasiga bag‘ishlab yozgan tarix-she’ri va 1910-yilda Nodim Namangoniy vafotiga bag‘ishlangan tarix-marsiyasi alohida e’tiborga loyiq.

8.1. «Vog‘eayi zilzilayi Andijon» she’rida tarixiy-geografik va diniy realiyalar

Ibratning «Vog‘eayi zilzilayi Andijon» nomli tarix-she’ri 1903-yil 8-martda «Turkiston viloyatining gazeti»ning 9-sonida e’lon qilingan. Asar 1902-yil 10-dekabrda Andijonda sodir bo‘lgan kuchli zilzila va uning oqibatlariga bag‘ishlangan.

She’rdan quyidagi misralar keltiriladi:

Eshiting ey dahr eli, xalqi jahon,

Fe’li falak fitna hadas tav’amon. Bo‘ldi Qadar hukmi bila Andijon, Munhdam ul shahri yo tolofion. Ketti bino boshi tahi po o‘lub, Tarix ango zilzila g‘abro o‘lub.

Ushbu misralar tarixiy voqelikni ifodalashi bilan birga, bir qator lingvomadaniy birliklarni ham o‘zida mujassamlashtiradi.

Andijon – muayyan geografik hudud nomi bo‘lib, she’rda zilzila sodir bo‘lgan makonni bildiradi. Bu birlik tarixiy-geografik nom sifatida voqea joyini aniq belgilaydi.

Dahr – arabcha kelib chiqishga ega bo‘lgan, zamon, dunyo, olam ma’nolarini ifodalovchi birlik. «Dahr eli» birikmasi orqali shoir butun insoniyatga murojaat qiladi. Mazkur so‘zning o‘zi to‘g‘ridan-to‘g‘ri milliy realiya bo‘lmasa-da, mumtoz adabiy tilning tarixiy va madaniy qatlamini namoyon etadi.

Qadar – diniy dunyoqarashda taqdir, ilohiy belgilanish tushunchalarini ifodalaydi. She’rda zilzila hodisasi davr kishilarining diniy-falsafiy qarashlari nuqtayi nazaridan talqin qilinadi. Bu birlik diniy-madaniy mazmunni shakllantiradi.

Talofo – she’r izohida zararni qoplash, xun haqi berish mazmunida sharhlangan tarixiy-huquqiy birlikdir. U tabiiy ofat natijasida yuzaga kelgan moddiy va ijtimoiy zarar bilan bog‘liq tushunchalarni ifodalaydi.

She’rning keyingi misralarida ham tarixiy-madaniy mazmun yaqqol namoyon bo‘ladi:

Xamsa ashir shahri sharif erdi kun,

Soyim edi jumla aholi butun. Yamyu solis erdi nahori junun. Sohat edi ikki yarimga bu tun.

Mazkur misralarda ro‘za tutish, Ramazon oyi, kun va vaqt hisobi bilan bog‘liq tushunchalar tarixiy voqea bilan uyg‘unlashgan. Xususan, «soyim» so‘zi ro‘zador ma’nosini anglatadi. Bu birlik diniy amaliyot bilan bog‘liq bo‘lib, musulmon xalqlarining ma’naviy hayotini aks ettiradi.

Ushbu she’rda realiyalarni faqat predmet nomlari bilan chegaralab bo‘lmaydi. Chunki tarixiy voqea diniy tushunchalar, geografik nomlar, vaqt hisobi va ijtimoiy munosabatlar bilan birgalikda tasvirlangan.

8.2. Nodim Namangoniy vafotiga bag‘ishlangan marsiyada tarixiy-madaniy birliklar

Ibratning 1910-yil 26-avgustda «Turkiston viloyatining gazeti»da e’lon qilingan Nodim Namangoniy vafotiga bag‘ishlangan tarix-marsiyasi ham realiyaviy tahlil uchun muhim manbadir.

Marsiyadan quyidagi misralar keltiriladi:

Xostam nuqtai tarix az on,

Guft: – Ey kotibi devoni rusum. Xez az ro‘i beho‘ binavis: Voy Eshon Boboxon marhum.

Ushbu marsiyada eshon, kotib, devon, ta’rix kabi birliklar tarixiy-madaniy mazmunni shakllantiradi.

Eshon – Markaziy Osiyo musulmonlari ijtimoiy-diniy hayotida diniy obro‘ va mavqega ega shaxslarga nisbatan ishlatilgan unvon. U diniy-ijtimoiy realiya sifatida talqin qilinishi mumkin.

Kotib – yozuv ishlarini olib boruvchi, hujjat va bitiklarni yozuvchi shaxsni anglatadi. Bu birlik tarixiy yozuv madaniyati va ma’muriy faoliyat bilan bog‘liq.

Devon – tarixiy boshqaruv tizimida davlat idorasi, ma’muriy muassasa yoki hujjatlar bilan bog‘liq tushuncha sifatida qo‘llangan. Uning aniq ma’nosi matndagi kontekst asosida belgilanadi.

Ta’rix – muayyan tarixiy hodisa yoki shaxs vafoti sanasini she’riy shaklda, ko‘pincha abjad hisobi orqali ifodalash usuli va shu usulda yaratilgan she’rdir. Ibratning mazkur marsiyasida Nodimning vafot etgan yili abjad usuli orqali ifodalangan.

Bu holat shoirning nafaqat badiiy mahoratini, balki o‘z davrining yozuv, hisob va adabiy an’analarini chuqur bilganligini ham ko‘rsatadi.

Shunday qilib, Ibratning tarix-marsiyalarida realiyalar tarixiy voqeani qayd etish, shaxsning ijtimoiy mavqeini ko‘rsatish va davrning madaniy xususiyatlarini saqlash vazifalarini bajaradi.

9. Ibrat lirikasidagi realiyalarning umumlashtirilgan tasnifi

Yuqoridagi she’riy parchalar asosida Ibrat lirikasida uchraydigan realiyaviy va tarixiy-madaniy birliklarni quyidagicha umumlashtirish mumkin:

Realiya yoki birlik	Mavzuiy guruh	Ifodalagan mazmuni
Hammom	Maishiy-madaniy	Sharq shaharlaridagi jamoat yuvinish maskani
Qozi	Ijtimoiy-huquqiy	Shariat asosida hukm chiqaruvchi shaxs
Shariat	Diniy-madaniy	Islomiy huquqiy va axloqiy qoidalar
Sayyid	Diniy-ijtimoiy	Nasabga oid diniy unvon
Andijon	Tarixiy-geografik	Zilzila sodir bo‘lgan hudud
Qadar	Diniy-falsafiy	Taqdir va ilohiy belgilanish
Soyim	Diniy-maishiy	Ro‘za tutuvchi shaxs
Eshon	Diniy-ijtimoiy	Diniy mavqeni ifodalovchi unvon
Kotib	Tarixiy-ma’muriy	Yozuv va hujjat ishlari bilan shug‘ullanuvchi shaxs

Realiya yoki birlik	Mavzuiy guruh	Ifodalagan mazmuni
Devon	Tarixiy-ma’muriy	Ma’muriy idora yoki hujjatlar tizimi
Ta’rix	Adabiy-tarixiy	Abjad orqali sana ifodalash an’anasi
Talofo	Tarixiy-huquqiy	Zararni qoplash va tovon tushunchasi

Izoh: jadvaldagi birliklarning ayrimlari to‘laqonli milliy realiya, ayrimlari esa tarixiy, diniy yoki madaniy xususiyatga ega leksik birliklardir. Ularni bir-biridan farqlash ilmiy tasnifning aniqligini ta’minlaydi.

Mazkur tasnif Ibrat she’riyatining realiyaviy qatlamida moddiy madaniyat, diniy-ma’naviy hayot, tarixiy boshqaruv, geografik makon va adabiy an’analar o‘zaro uzviy aloqada ekanligini ko‘rsatadi.

XULOSA

Is’hoqxon Ibrat lirikasini realiyalar nuqtayi nazaridan o‘rganish shoir ijodining lingvistik, tarixiy va lingvomadaniy xususiyatlarini yanada chuqurroq anglash imkonini beradi. Tadqiqot davomida Ibrat she’riyatida aks etgan tarixiy voqelik, ijtimoiy munosabatlar, diniy qarashlar, moddiy madaniyat va adabiy an’analar bilan bog‘liq birliklarning o‘ziga xos xususiyatlari yoritildi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, shoir ijodidagi realiyaviy qatlam birgina maishiy tushunchalar bilan chegaralanmaydi. Unda diniy-ijtimoiy, tarixiy-huquqiy, geografik va ma’muriy mazmundagi birliklar ham muhim o‘rin egallaydi.

Jumladan, «Tarixi hammom» asaridagi hammom, qozi, shariat va sayyid birliklari o‘z davrining moddiy hamda ma’naviy hayotini aks ettiradi. Shoirning «Vog‘eayi zilzilayi Andijon» tarix-she’rida esa Andijon, Qadar, soyim va talofo kabi birliklar orqali tarixiy voqea, diniy dunyoqarash va ijtimoiy hayotning o‘zaro aloqasi namoyon bo‘ladi. Nodim Namangoniy vafotiga bag‘ishlangan marsiyada esa eshon, kotib, devon va ta’rix kabi birliklar davrning diniy, ma’muriy va adabiy muhitini yoritishga xizmat qiladi.

Tadqiqot natijasida quyidagi ilmiy xulosalarga kelindi:

1. Realiyalar Ibrat she’riyatida tarixiy-madaniy axborotni ifodalovchi muhim leksik birliklar sifatida namoyon bo‘ladi.
2. Shoir ijodidagi realiyaviy birliklar moddiy madaniyat, diniy-ma’naviy hayot, ijtimoiy-huquqiy munosabatlar va tarixiy-geografik makon bilan bog‘liq.
3. Realiyalar shoir asarlarining milliy koloritini kuchaytirish, tarixiy muhitni tiklash va o‘quvchiga davr ruhini yetkazishda muhim vazifa bajaradi.
4. Ibratning tarixiy mavzudagi she’rlari realiyalarni o‘rganish bilan birga, o‘zbek xalqining XIX asr oxiri va XX asr boshlaridagi ijtimoiy-madaniy hayotini tadqiq etish uchun ham qimmatli manba hisoblanadi.
5. Realiyalarni tasniflashda ularning lug‘aviy ma’nosi, tarixiy davri, madaniy mansubligi va matndagi kontekstual vazifasini birgalikda hisobga olish lozim.

Umuman olganda, Is’hoqxon Ibrat lirikasidagi realiyalarni lingvokulturologik jihatdan tadqiq etish shoir ijodining yangi qirralarini ochishga, tarixiy leksik qatlamni o‘rganishga va milliy-madaniy merosimizni ilmiy asosda anglashga xizmat qiladi. Mazkur yo‘nalishdagi izlanishlarni Ibratning to‘liq she’riy merosi asosida davom ettirish, realiyalarning miqdoriy ko‘rsatkichlarini aniqlash hamda ularning boshqa tillardagi tarjimalarini qiyosiy o‘rganish istiqbolli ilmiy vazifalardan hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Ibrat I. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Ma’naviyat, 2020.
2. Boltaboyeva O. Is’hoqxon to‘ra Ibrat hayoti va adabiy faoliyati. – Namangan: Arjumand Media, 2021.
3. Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. – Москва: Международные отношения, 1980.
4. Бархударов Л.С. Язык и перевод. – Москва: Международные отношения, 1975.
5. Salomov G‘. Tarjima nazariyasi asoslari. – Toshkent: O‘qituvchi, 1983.
6. Musayev Q. Tarjima nazariyasi asoslari. – Toshkent: Fan, 2005.
7. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jildli. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.
8. Boltaboyeva O. Is’hoqxon to‘ra Ibrat – zullisonayn shoir // Til va adabiyot.uz. – 2024. – 20/1-son. – 14–15-betlar.
9. Yuldashova N.O. Realiyaning badiiy adabiyotlarda milliy koloritni ifodalovchi til birligi sifatida qo‘llanilishi // Eurasian Journal of Academic Research. – 2023. – 3-jild, 4-son. – B. 276–279.
10. Roziqova M. Tilshunoslikda realiya tushunchasi va o‘zbek tilidagi milliy realiyalar xususiyatlari // Eurasian Journal of Academic Research. – 2022. – 2-jild, 5-son. – B. 681–685.
11. Is’hoqxon to‘ra Ibrat – zullisonayn shoir. «Til va adabiyot.uz» ilmiy-metodik elektron jurnali, 2024. https://www.tiladabiyot.uz/
12. Yuldashova N.O. Realiyaning badiiy adabiyotlarda milliy koloritni ifodalovchi til birligi sifatida qo‘llanilishi. https://doi.org/10.5281